

З історії української медичної термінології

на основі україномовних видань поч. ХХ ст.
із фонду рідкісних книг та рукописів
наукової бібліотеки ВНМУ
ім. М. І. Пирогова

«Особливістю українського термінотворення кінця XIX – початку XX ст. було вироблення принципу орієнтації на народну мову з широким використанням термінів і терміноелементів грецького та латинського походження, а також терміноелементів, прийнятих у міжнародній практиці»

Л. Симоненко

У XIX ст. з появою перших популярних періодичних видань українською мовою на основі використання медичних термінів латинської та інших мов, української усної народної та літературної мови почалося формування сучасної медичної термінології та складання перших фахових медичних словників. Наукове опрацювання української медичної термінології набуло особливо інтенсивного розвитку на Наддніпрянській Україні у 20-х рр. XX століття. Підготовано до десяти медичних словників, створено українську номенклатуру хвороб.

При написанні слів-термінів з 1919 року українські вчені-медики дотримувалася положень «Найголовніших правил українського правопису», які склала створена ще Центральною радою Правописна комісія, очолювана Агатангелом Кримським. Вони діяли до 1928 року, коли були замінені «Скрипниківським правописом».

Особливо інтенсивною стала робота з розвитку української термінології із утворенням Української академії наук, пізніше Всеукраїнської академії наук (ВУАН). О.Черняхівський, як один із організаторів медичної секції УНТ, організував і очолив Медичну секцію ВУАН, одночасно він був головою медичної комісії природничого відділу Інституту української наукової мови ВУАН. Він підготував перший «Латино-український анатомічний словник». У Звідомленні Всеукраїнської академії наук за 1923 р. зазначено: *«Медична комісія, на чолі якої стоїть проф. О. Черняхівський, опрацювала матеріали з медичної термінології й переклала на українську мову «Словник міжнародної базальної анатомічної номенклатури» – Nomina anatomica під ред. О.Ценківського і О. Черняхівського (4 аркуші), що має бути виданий за допомогою державного видавництва протягом року»*. Словник був виданий природничим відділом Інституту наукової мови ВУАН у 1925 р. (перевиданий Українським лікарським товариством Північної Америки (УЛТПА) в Детройті (США) в 1971 р.).

У фонді рідкісних книг та рукописів бібліотеки є книги, які відображають другий та третій період розвитку української медичної термінології.

Етапи розвитку української наукової термінології

I етап

можна назвати донауковим, або накопичувальним, коли відбувалося накопичення спеціальних слів, зафіксованих у різноманітних грамотах, юридичних документах, монастирських книгах тощо. Вважається, що цей період тривав до першої половини XIX ст.

II етап

тривав з II половини XIX до початку XX ст. Цей період пов'язаний з іменами І. Франка, М. Драгоманова, М. Грушевського, В. Левицького, І. Пулюя, П. Куліша та ін. Він характеризується створенням нової термінології, збиранням та систематизацією вже існуючих термінів.

III етап

розвитку української наукової термінології пов'язаний із заснуванням у 1918 р. гетьманом Павлом Скоропадським Української академії наук, з поширенням української мови як національного засобу спілкування, з розширенням її суспільних функцій, з відновленням української державності.

Дворниченко С. П. **Практическій пособникъ при судебно-химическомъ изслѣдованіи ядовъ** : для врачей, студентовъ и фармацевтовъ / С. П. Дворниченко. - Харьковъ : Складъ изданія въ книжномъ магазинѣ П. А. Брейтигама въ Харьковѣ, 1900. - 246 с.

Протягом тривалого періоду свого становлення медична термінологія зазнала різноманітних впливів. Низка термінів знаходилася в українських стародруках, надходила від лікарів, які навчалися в університетах Європи. Із часом до фахової мови повернулися терміни, які були у стані недолугого перекладу з російської мови. Часом траплялися казуси, як з працею **«Практическій пособникъ при судебно-химическомъ изслѣдованіи ядовъ»** (1900) **С. П. Дворніченко**, приват-доцента при кафедрі судової медицини Харківського університету. Українською мовою книга мала б назву **«Практичний посібник»**, російською ж «пособник» - той, хто допомагає кому-небудь у здійсненні підступних, злочинних намірів, поплічник тощо. Тож залишається тільки гадати, що мав на увазі автор.

Збірник медичної секції Українського Наукового Товариства в Києві : книга 3.
- Київ : Друкарня «С. В. Кульженка», 1913. - 141 с.

Назви статей книги 3-ї 1913 р. ясно освітлюють стан та особливості медичної термінології того часу:

1. Д-р. Михайло Кос: Хиби очий у новобранців.
2. Д-р. С. Кобзаренко: Матеріали до питання про діяльність периферичних кров'яних жил та про роль їх в акті коловороту крові.
3. Д-р. Є. Черняхівський: До питання про шво кров'яних жил при гоїнній аневризмі.
4. Д-р. Г. Квятковський: Два випадки числених пухирних глистів-cysticercus cellulosae в головному мозку та м'якій мозковій болонці.
5. Д-р. Е. Лукасевич: Tumor malignus pulmonis dextri. Sarcoma pulmonis primaria.

Деякі слова вживаються медиками й досі (стегно, нервова система, асептика), а дещо вже вийшло з вжитку та не використовується (термінольоґія, хутко, ріжниця, спусканнє, шво, менче, надзорі, виспі, бистрість, достарчили).

Збірник медичної секції Українського Наукового Товариства в Києві : под ред. : книга 4 / **ред. О. Черняхівський.** - Київ : Друкарня Українського Наукового Товариства. Михайлівська вул. 18, 1918. - 133 с.

Книга 4-а «*Збірника...*» вийшла 1918 р. під редакцією О. Черняхівського, українського громадського діяча, лікаря-гістолога, професора Київського університету. Видання вміщує 12 статей, «Бібліографічний список літератури по громадській медицині, гігієні і санітарії, по бальнеології, курортам та народній медицині України», який «зладив проф. і ак. П. Тутковський».

Неповний зміст збірки:

Д-р В. Гаккебуш: Клясіфікація розладдя нервової системи у зв'язку з контузією.

Д-р Ю. Крамаренко: До казуїстики стреляних поранень кров'яних жил.

Д-р Л. Сікорський: Chorea minor та лічення її великими дозами мишаквистої кислоти за Comby.

Д-р В. Подушко: Бактеріологічний контроль асептики ляпаратомій.

Д-р Ганна Прусенко: До питання про морфологію крові при психічних хворобах.

Д-р Сергій Кобзаренко: Питання про фіксацію токсину дифтеріти та тетануса лейкоцитами.

Д-р С. Замков: Про клінічне значіння симптома перехрестного рефлекса аддукторів стегна.

Д-р М. Геращенко: Писання на вкритому сажею целюлоїді.

Як бачимо у статтях вживали терміни, які вживалися в літературній та розмовній мові й побуті. Деякі з них збереглися й досі.

**М. Левицький народився 25 липня 1866 р. в с. Вихилівці на Вінниччині,
в династії священників-шляхтичів Рогаль-Левицьких.**

**Вчився у гімназії в Кам'янці-Подільському (1876-1884), студіював філологію в
Київському університеті (1888-1893), а згодом закінчив ще й медичний факультет.**

У травні 1918 р. у Києві в Уряді УНР було створено Міністерство Народного Здоров'я та Опікування і затверджено термінологічну комісію. Головою Санітарного відділу Міністерства Шляхів було призначено **Модеста Пилиповича Левицького**, палкого прихильника Директорії, особистого лікаря Головного Отамана Симона Петлюри, українського Патріарха Степана Скрипника, поетеси Лесі Українки. М. Левицький вніс значний вклад у розвиток української медичної термінології, зокрема, ввів медичну термолексику в художній стиль. У своїх оповіданнях з життя лікарів «Ніобея», «Санітар», «Спогади лікаря» він перший в українській літературі широко застосовував медичні терміни, вводячи їх у мову лікаря-оповідача, діалоги медиків. Зокрема, в оповіданні «Ніобея» зустрічаємо такі терміни: «У вас тяжка жіноча **хішроба**», «він добув з-під пахви хворої **іччіломір**, – тридцять дев'ять градусів»

Лікар, філолог, письменник М. Левицький вчив, що українська мова – це святиня, до якої не можна торкатися брудними руками.

*Про М. Левицького можна прочитати в книзі «Лицарі пера і скальпеля» (Львів, 2011)
під редакцією О. Кіцери, яка надрукована в серії «Музи з лікарським саквояжем».*

Гертвіг Оскар. Елементи ембріології людини та хребтовців: підручник і репетиторіум для студентів та лікарів : пер. з 6-го нім. вид. з 438 мал. в тексті; Держ. Наук.-Методол. Комітет Наркомосвіти УССР по секції проф. освіти дозволив до вжитку як підручник у Мед. ВУЗах / О. Гертвіг ; пер. **О. Черняхівський**. - Київ : Державне видавництво України, 1928. - 436 с.

Значний вплив на розвиток української медичної термінології мали переклади європейських посібників і підручників з гістології, ембріології, гістологічної техніки на українську мову, які зробив О. Черняхівський. Важко оцінити історичну роль в становленні медичної термінології підручника і репетиторіуму для студентів та лікарів професора анатомо-біологічного інституту Берлінського університету Оскара Гертвіга «Елементи ембріології людини та хребтовців» (Київ, 1928), яку переклав О. Черняхівський. Епіграфом до передмови, що відображає усі складності та перипетії написання і видання книги під час Першої світової війни, взято вислів Ц. Е. фон Бауера: «Історія розвитку – це справжній світич в дослідженні органічних тіл». Видання вміщує відповіді на важливі питання ембріології, які вперше постали в біології за останні на той час 50 років: *«Ніколи не панувала так у науці думка про розвиток, як у XIX ст., а надто в біології. Як повстали живі істоти? Як створився такий складний організм, як людина, з його чисельними органами, що працюють неначе за певним планом? ... Наука про розвиток стала головним чинником анатомічних дослідів; уперта та правдивим шляхом скерована праця численних видатних дослідників за короткий час збудувала таку наукову будівлю, яка здивувала б фізіолога XVIII ст. Haller 'а або Caspar Fridrich 'а Wolf 'а, коли б вони були»*. Наприкінці кожного розділу є репетиторіум – короткі дані для повтору і запам'ятовування матеріалу. Незвичними для сучасників можуть видаватися деякі терміни: хребтовці – це, безперечно, хребетні, хутко – швидко, закладини молочної залози або яєчника людського зародка, нюхальна та дуплава ділянки, нервова дудочка тощо. Видання завершується словами: *«Подані тут основні твердження суперечать почасти тому напрямові біології, що протягом півстоліття значною мірою впливали на досліджування. Проте, мені здається, що онтогенетичний закон причиновості має таку просту логічну природу, що ніхто його не зможе обминати і всякий зробить з нього належні висновки»*.

Окс А. А. Клінічне дослідження хворого : практ. підручник : держ. наук.-методолог. комітет Наркомосвіти УСРР по секції проф. освіти дозволив до вжитку, як посібник до мед. вишів / А. А. Окс. - Харків-Одеса : Державне видав-во України, 1930. - 256 с.

Цікавим з точки зору історії медицини є практичний посібник для медичних вишів – «Клінічне дослідження хворого». Автор зазначає в передмові: *«Цей підручник являє собою друкований виклад тої системи клінічного дослідження, що протягом низки останніх років уживається в Клініці. Виходячи з засади, що помилки в діагнозі, resp. в терапії, виникають, головнo, з двох причин – недисциплінованого досліджування і недисциплінованого мислення... Прагненням виробити в своєму читачеві передусім дисциплінованого дослідника пояснюється строгий, часом навіть сухий, академічний тон викладу. Гадаючи, що наш читач добре знає елементи семіотики, ми дуже коротко пояснювали генезу симптомів і звертали читачеву увагу, головнo, на виявлення та пояснення клінічної ваги знайдених патологічних явищ»*. В книзі багато застарілих і недосконало перекладених термінів, що свідчить про непростий розвиток медичної термінології: плян, захворювання, правильна діагноза, ініціатива, життєвий, сечоспуски, мігрена, уремiки, гістерики, льокалізація, забарений пульс, зизоокість, чулість, поступінно, бльок, шпадль тощо. Проте завдання, яке ставила перед собою Клініка – «виховати початкуючого лікаря, виробити з нього педантичного дослідника та дослідника-мислителя» – було виконано, завдяки поєднанню у посібнику методів суб'єктивного й об'єктивного досліджень.

Кронтовський О. А. Препарати, активовані ультрафіялковим промінням: D - вітамінкові препарати : спосіб здобувати, стандартизувати й застосовувати в боротьбі з захворюваннями людини та в тваринництві; Український інститут ендокринології й органотерапії / О. А. Кронтовський. - Київ : Державне медичне видавництво, 1933. - 60 с.

Видання професора О. А. Кронтовського *«Препарати, активовані ультрафіялковим промінням»* яскраво висвітлює історію розвитку медичної термінології й пропонує «спосіб здобувати, стандартизувати й застосовувати в боротьбі з захворюваннями людини та в тваринництві D-вітамінovими препаратами». Голова правління, директор інституту д-р М. С. Шіндлер у передмові зазначив, що: *«Брошуру проф. О. А. Кронтовського (в основу її покладено доповідь його на Всеукраїнській нараді в питанні ендокринології та органотерапії, що відбулася 9 листопада 1930 року в Харкові) написано зрозумілою й загальноприступною мовою, що, однак, не вплинуло на суто науковий виклад»*. Дійсно, читаєш (зі збереженням орфографії видання) і уявляєш: *«Пошукування тієї таємничої невідомої X-речовини, що має таку чудесну властивість – набирати під впливом ультрафіялкового проміння справді дивовижної сили, пошукування, що їх так блискуче провели спочатку окремі дослідники в Америці, Англії та Німеччині, а потім разом спільними зусиллями американські, англійські та європейські вчені, ще більш скидаються на «детективний роман», ніж та «детективна історія» про «слово, що загинуло», або про «розшукування невірним шляхом», у формі якої Еддінгтон (Эддингтон. «Звёзды и атомы». ГИЗ, 1928) так талановито написав історію сучасних фізичних та астрономічних досліджень»*.

Термінологічну роботу цього етапу було грубо перервано звинуваченнями українських науковців у націонализмі та народництві. Протягом 1933-1935 років вийшло 5 публікацій під гаслом «Проти націоналізму в термінології», де переліковувалися терміни, котрі підлягали вилученню з термінологічної лексики. Було заборонено вживати значну частину українських термінів з різних галузей науки, прийнятих у 20-ті рр. Інститут української наукової мови було реорганізовано спочатку у відділ, потім у сектор новоствореного Інституту мовознавства. Термінологічна праця в Україні майже припинилася на двадцять років, але незважаючи на це, протягом наступних трьох років відділ української наукової мови завершив та видав ще 10 словників.